



પ્રસ્તાવના

સમાજશાસ્ત્ર માનવીનાં સામાજિક પાસાંનો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ કરે છે. સમાજશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન હોવાથી સામાજિક ઘટનાને જોવા-તપાસવા તેમજ તેનું અર્થઘટન કરવા ચોક્કસ વિભાવનાઓ-સિદ્ધાંતો-અભિગમો અને પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

મિત્રો, તમારે સમાજશાસ્ત્રનો યથાર્થ પરિચય મેળવવો છે ? સમાજમાં બનતી ઘટનાને જોવી-સમજવી છે ? તો તમારે સમાજશાસ્ત્રીય વિભાવના અને સિદ્ધાંતો-અભિગમોની સ્પષ્ટ સમજણ મેળવવી અનિવાર્ય છે. આગળ તમે સમુદાય, સામાજિક ધોરણ, સામાજિક નિયંત્રણ જેવી વિભાવનાઓની સમજ મેળવી. આ એકમમાં આપણે સામાજિક પ્રક્રિયા અને પરિવર્તન વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

જો તમારે સમાજ વિશે સાચું જ્ઞાન કે સમજૂતી મેળવવી હોય તો તમારા મનમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉદ્ભવવા જોઈએ. જેવા કે,

- એવી કઈ બાબત છે કે જે સમાજ બનાવે છે ?
- લોકો માનવ-સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કેવી રીતે કરે છે ?
- સમાજમાં જટિલ વ્યવસ્થા કેવી રીતે બને છે ?
- સમાજમાં ગતિશીલતા કેમ જોવા મળે છે ?
- લોકો પોતાની જરૂરિયાતો કેવી રીતે પૂર્ણ કરે છે ?

સામાજિક પ્રક્રિયાની વ્યાખ્યા

મેકાઈવર : ‘સામાજિક પ્રક્રિયા એવી બાબત છે જેના દ્વારા જૂથના સભ્યોના સંબંધો સ્થાપિત થાય છે અને પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હાંસલ કરે છે. સામાજિક પ્રક્રિયા સતત પરિવર્તનશીલ છે, એટલે કે સંબંધોમાં બદલાવ થતો રહે છે.’

મેક્સ લર્નર : ‘સામાજિક પ્રક્રિયાનાં મૂળમાં ગતિ, પરિવર્તન પ્રવાહ અને સમાજમાં સતત બદલાવ અભિપ્રેત છે. સામાજિક પ્રક્રિયાના માધ્યમથી જ સમાજમાં વિવિધ વ્યક્તિઓ પોતાના હેતુ-લક્ષ્યની પૂર્તિ કરવા ઈચ્છે છે.’

સામાજિક પ્રક્રિયા સાંસ્કૃતિક વિવિધતા સાથે સંકળાયેલી છે, જેથી દરેક સમાજનું સ્વરૂપ જુદું હોય છે. દા.ત., આદિવાસી સમાજ, પશ્ચિમી સમાજ.

સામાજિક ક્રિયા

સામાજિક ક્રિયાની વિભાવના એક પ્રકારનું માળખું (Conceptual scheme) પૂરું પાડતું હોઈ તે હેઠળ કોઈ પણ ઘટના કે સામાજિક પરિવર્તન સમજાવી શકાય છે. બધી જ ક્રિયાઓ એક ચોક્કસ અર્થ દ્વારા સામાજિક જગતની રચના કરે છે. સામાજિક ક્રિયાનો ખ્યાલ મેક્સવેબરે આપ્યો છે. મેક્સવેબરના મતે ‘સમાજશાસ્ત્ર ક્રિયાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અર્થપૂર્ણ સમજ મેળવતું વિજ્ઞાન છે.’ તેના મતે વ્યક્તિની અર્થપૂર્ણ ક્રિયા જે અન્ય વ્યક્તિની અસરમાં થઈ હોય તે સામાજિક ક્રિયા છે.



સામાજિક ક્રિયા

માનવીની સામાજિક ક્રિયા દ્વારા જ સમાજ કાર્યાન્વિત રહે છે. વ્યક્તિ જ્યારે ચોક્કસ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને કોઈ સંદર્ભમાં ક્રિયા કરે ત્યારે સામાજિક ક્રિયા બને છે. દા.ત., આવતી પરીક્ષામાં ઉત્તમ પરિણામ લાવવા માટે નિયમિત રીતે અભ્યાસમાં વધારો કરવાનું વિદ્યાર્થીનું વર્તન.

પાર્સન્સના મતે ‘વ્યક્તિની ધ્યેય અભિમુખ ક્રિયા સામાજિક ક્રિયા છે જે સમાજવ્યવસ્થા રચે છે.’ દા.ત., ડિગ્રી લેવા માટે કોલેજમાં એડ્મિશન લેવું. ટૂંકમાં સામાજિક ક્રિયા એટલે બીજાથી પ્રભાવિત હોય, પ્રતિભાવરૂપે હોય, ક્રિયાના સંદર્ભમાં હોય, અર્થપૂર્ણ હોય અને બીજી વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સંદર્ભમાં હોય તેમજ ક્રિયા કરનાર વ્યક્તિએ તેને અર્થ આપ્યો હોય.

સામાજિક ક્રિયાનાં તત્ત્વો

પાર્સન્સે દર્શાવેલા સામાજિક ક્રિયાનાં ચાર તત્ત્વો નીચે મુજબ છે :

(1) સ્વ અથવા કર્તા (2) ધ્યેય અથવા લક્ષ્ય (3) શરતો અથવા સંજોગો (4) સાધનો.

પાર્સન્સના મતે સામાજિક ક્રિયા કરનારી કોઈ પણ વ્યક્તિની ક્રિયામાં ચાર તત્ત્વો અનિવાર્ય રીતે પરસ્પર રીતે ભાગ ભજવતા હોય છે. માનવવર્તનને સમજવા માટે આ તત્ત્વોને સમજવા જરૂરી છે.

(1) સ્વ અથવા કર્તા : ક્રિયાનું મુખ્ય ચાલક બળ ‘સ્વ’ છે. ક્રિયા કરનાર માત્ર માનવદેહ નથી પણ તે સામાજિક વ્યક્તિ છે. આ વ્યક્તિ પોતે માત્ર શરીર નથી. દરેક વ્યક્તિની પોતાની આગવી ઓળખ હોય છે. વ્યક્તિ પોતે એક અલગ એકમ છે. વ્યક્તિ સામાજિક સભાનતા અને આત્મચેતના ધરાવે છે.

‘સ્વ’ ને આપણે વ્યક્તિત્વ કે ચરિત્ર પણ કહી શકીએ છીએ. વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ એ પ્રવૃત્તિ અને પ્રત્યાઘાતોનું કેન્દ્ર છે. વ્યક્તિ કે ‘સ્વ’ કાર્ય કરવા માટે શરીરને સાધન કે શરત તરીકે વાપરે છે અને તેના દ્વારા ધ્યેય હાંસલ કરે છે. ક્રિયા કરાવનાર ‘સ્વ’ છે અને સ્વનું ઘડતર સમાજ કરે છે.

કર્તાનો ‘સ્વ’ અન્ય વ્યક્તિઓને, ચીજવસ્તુઓને કે પરિસ્થિતિઓને કયા સ્વરૂપે જોશે ? તેનો શું અર્થ કરશે ? તેના પર જ તેના વર્તનનો મુખ્ય આધાર છે. એટલે કે ‘સ્વ’ને સમજવું ખૂબ જરૂરી છે. કારણ કે તેનાથી તે જગતનું પ્રત્યક્ષીકરણ કેવી રીતે કરે છે ? તે શું વિચારે છે ? જેવી ‘આત્મલક્ષી બાબત’ જાણવા મળે છે. દા.ત., પુરુષોની સ્ત્રીઓને જોવાની દૃષ્ટિ.

(2) ધ્યેય અથવા લક્ષ્ય : ધ્યેય વ્યક્તિની સ્વની કલ્પના કે અટકળ છે. ધ્યેયમાં ભવિષ્યકાળનો સંદર્ભ રહેલો છે. ધ્યેય એટલે વર્તમાનકાળમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી એવી ભવિષ્યની સ્થિતિ જેને કલ્પના દ્વારા જાણી શકાય છે અને પ્રયત્ન તથા સંકલ્પ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. દરેક સામાજિક ક્રિયા ધ્યેયલક્ષી છે. વ્યક્તિના વર્તનના અર્થઘટનમાં ધ્યેયનું તત્ત્વ મહત્ત્વનું છે. કર્તાના સમાજનાં મૂલ્યો અને ધોરણો તેની ધ્યેયની પસંદગીને અસરકર્તા હોય છે. દા.ત., જૈન કે બ્રાહ્મણ યુવક કતલખાનામાં નોકરી કરશે નહિ. ધ્યેય માનવવિચાર, વ્યવહાર અને વર્તનને સતત અસર કરે છે. ધ્યેય પામવા વ્યક્તિ સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. માનવવર્તન માટે તે ચાલકબળ છે. ધ્યેય વ્યક્તિ માટે પ્રેરક અને પ્રેરણ છે. દા.ત., પરીક્ષામાં પ્રથમ આવવા માટે વિદ્યાર્થી બધું જ ભૂલી અભ્યાસમગ્ન થઈ જાય છે. વ્યક્તિનાં ધ્યેય નક્કી કરવામાં અંગત મૂલ્યો, જરૂરિયાત, ધોરણો અને સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

(3) શરતો અથવા સંજોગો : જે અવરોધોને પાર ન કરી શકે તેને શરતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંજોગો અથવા શરતો એટલે એવી બાબત જેને પાર કર્યા વિના ધ્યેય પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે જેમ સંકલ્પ અને પ્રયત્નોની જરૂર પડે છે તેમ ધ્યેયપ્રાપ્તિના માર્ગમાં આવતી બાબતોને પાર કરવાની કે સામનો કરવાની જરૂર પડે છે. દા.ત., ડિગ્રી લેવા માટે ત્રણ વર્ષ પસાર કરવા જ પડે. વ્યક્તિને ધ્યેયપ્રાપ્તિ સહેજમાં થતી નથી. તેની ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અનેક અવરોધો આવે છે. તે અવરોધો વ્યક્તિ દૂર ન કરી શકે તેને શરતો કહી શકાય. આ શરતો વ્યક્તિના કાર્ય માટે હદ-મર્યાદા બાંધી આપે છે. શરતો શરીરની અંદર કે બહાર હોઈ શકે. ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અવરોધો ત્રણ પ્રકારના આવતા હોય છે :

(a) કર્તાની શારીરિક શક્તિ : પાયલોટ થવું હોય પરંતુ આંખો કાચી હોય, બહેરાશ હોય.

(b) ભૌગોલિક પર્યાવરણ : નક્કી સમયે પહોંચવાનું હોય અને વાવાઝોડા સાથે વરસાદ આવે.

(c) સામાજિક પર્યાવરણ : 14 વર્ષના બાળકને નોકરી જોઈતી હોય પરંતુ કાયદો માન્યતા ન આપે.

આમ, ધ્યેયપૂર્તિ માટે ત્રણ પ્રકારની શરતોનો સામનો કરવો પડે છે. આને કેટલીક વખત સાધન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જોકે કોને શરત કે સાધન ગણવું તેનો આધાર પરિસ્થિતિ ઉપર છે.

(4) સાધનો : સાધનો એટલે વ્યક્તિની પરિસ્થિતિનાં એવાં પાસાં અથવા પરિબળો કે જેમના પર તેનો કાબૂ હોય છે અને તે તેના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. સાધન ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક છે. સાધનનું સ્વરૂપ સરળ કે જટિલ હોઈ શકે. દા.ત., લખવા માટે પેન, સંદેશા માટે ફોન. કોઈ પણ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે ધ્યેયને અનુરૂપ સાધન જરૂરી બને છે. કોઈ વખત ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે એકથી વધુ સાધનની જરૂર પડે છે. ક્યારેક વ્યક્તિએ વિભિન્ન સાધનોમાંથી એકની પસંદગી પણ કરવી પડે છે. તે વખતે જો ભૂલ થાય તો ધ્યેયપ્રાપ્તિ થતી નથી. કોઈ એક પરિસ્થિતિમાં સાધન હોય તે સાધ્ય બને. એક માટે જે સાધન હોય તે અન્ય માટે સંજોગ બને.

સામાજિક ક્રિયા માટે ઉપરોક્ત ચારેય તત્ત્વો અનિવાર્ય છે. કોઈ એકની ગેરહાજરી સામાજિક ક્રિયા થવા દેતી નથી.

સામાજિક આંતરક્રિયા (Social Interaction)

સમાજમાં માનવીઓ એકબીજા સાથે અનેકવિધ રીતે સંબંધોમાં આવતા રહેતા હોય છે. જેમકે દુકાનદાર-ગ્રાહક, માલિક-નોકર, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી. આવા અનેકવિધ સામાજિક સંબંધોમાં એકબીજા સાથે ગુંથાઈને સમાજ રચાય છે. એકબીજા વચ્ચેના સામાજિક સંબંધોમાં પારસ્પરિક આંતરક્રિયાની ચોક્કસ પ્રકારની તરેહ અથવા નિયમિત ઢબ રહેલી હોય છે. સામાજિક સંબંધોમાં વ્યક્ત થતાં આંતરક્રિયાનાં મુખ્ય સ્વરૂપોનું જ્ઞાન સમાજ વિશેની સમજૂતી મેળવવામાં ઘણું મહત્ત્વનું છે.

સામાજિક આંતરક્રિયાનો ખ્યાલ સામાજિક ક્રિયાના સંદર્ભમાં જ સમજી શકાય છે. જે આગળ સમજી લીધો છે. કારણ કે તે પારસ્પરિક ક્રિયા છે. સામાજિક આંતરક્રિયા એટલે કે બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિ વચ્ચેની પારસ્પરિક સામાજિક ક્રિયા છે. ‘વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ, વ્યક્તિ અને જૂથ, જૂથ અને જૂથ વચ્ચેની સભાનતાપૂર્વકની અર્થપૂર્ણ પારસ્પરિક ક્રિયા એટલે સામાજિક આંતરક્રિયા.’ દા.ત., બે મિત્રો વચ્ચેનો વાર્તાલાપ, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે પ્રશ્ન-ઉત્તરની ચર્ચા.

સામાજિક આંતરક્રિયાની સમજૂતી આપતાં ડેવિસ જણાવે છે કે, ‘સામાજિક આંતરક્રિયા માટે સંપર્ક જરૂરી છે અને સંપર્ક માટે ભૌતિક કે સંવેદનાવાહક માધ્યમની જરૂર પડે છે.’ એટલે કે સામાજિક આંતરક્રિયામાં પરસ્પર ક્રિયા કરતી વ્યક્તિઓ કે જૂથો ક્રિયા માટે કોઈક માધ્યમનો ઉપયોગ કરે છે. આવું માધ્યમ ભાષા, વાણી, અંગચેષ્ટા, હાવભાવ કે કોઈ પણ પ્રકારની શરીરભાષા હોઈ શકે છે. ઉપરાંત રેડિયો, ટી.વી., વર્તમાનપત્રો, ફિલ્મો, સોશિયલ મીડિયા જેવાં સમૂહ માધ્યમોનો પણ ઉપયોગ થઈ શકે. જોકે આવું માધ્યમ સામાજિક અર્થ ધરાવતું હોવું જોઈએ.

સામાજિક આંતરક્રિયાની વ્યાખ્યા : સોરોકીનના મતે ‘આંતરક્રિયા એવી ઘટના છે કે જેમાં એક પક્ષ બીજા પક્ષની બાહ્યક્રિયા કે માનસિક જીવન ઉપર અસર કરે છે.’



સામાજિક આંતરક્રિયા

ઉપરની વ્યાખ્યાઓ પરથી આંતરક્રિયાનો અર્થ કરતાં કહી શકાય કે ‘કોઈ પણ બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિ કે જૂથો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સંકેતવ્યવહારનાં માધ્યમો દ્વારા એકબીજાનાં આંતરિક કે બાહ્ય વર્તન ઉપર અસર નીપજાવતી હોય તેવી ઘટનાને સામાજિક આંતરક્રિયા કહેવાય.’ દા.ત., શિક્ષક વિદ્યાર્થીને શીખવે, બે વ્યક્તિ ઝઘડે, લડાઈ કરે વગેરે.

સામાજિક આંતરક્રિયાનાં લક્ષણો : સામાજિક આંતરક્રિયાને વધુ સ્પષ્ટ સમજવા તેનાં લક્ષણો સમજવા પડે, જે નીચે મુજબ છે :

(1) બે કે તેથી વધુ પક્ષો (2) માધ્યમ (3) પારસ્પરિક અસર.

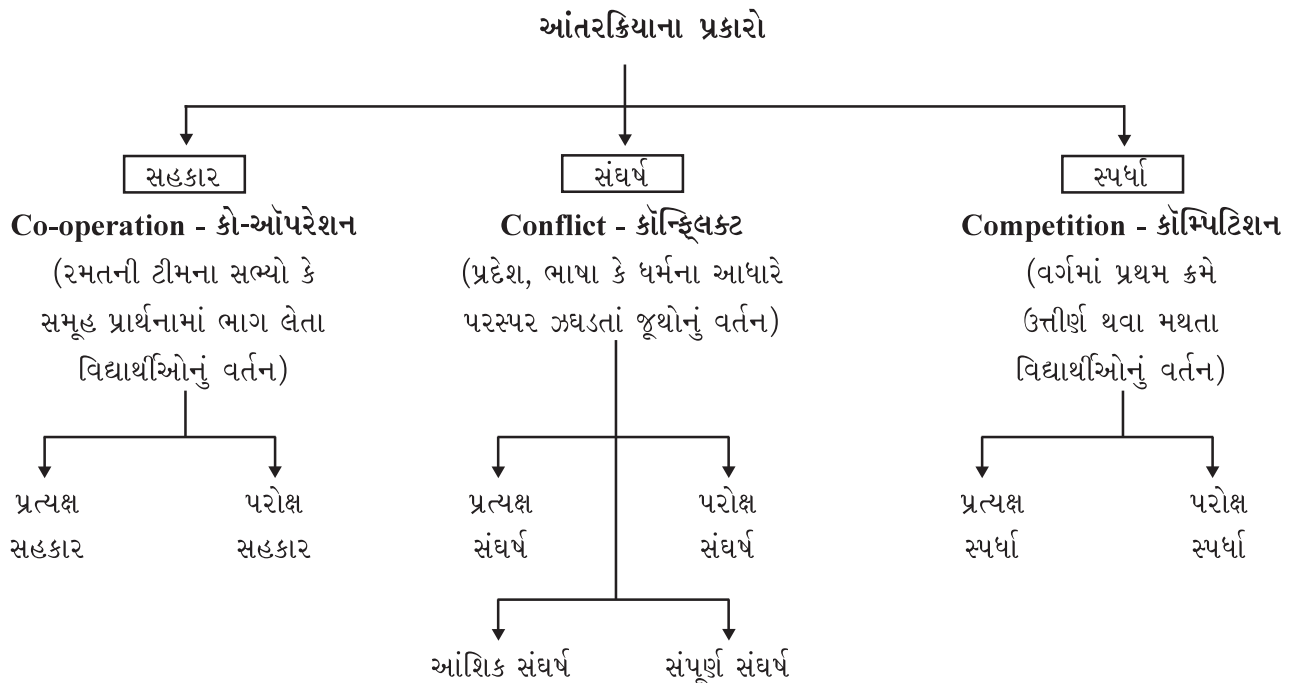
(1) બે કે તેથી વધુ પક્ષો : સામાજિક આંતરક્રિયા એક વ્યક્તિથી થતી નથી. તે માટે ઓછામાં ઓછા બે વ્યક્તિ કે જૂથ જરૂરી બને છે. જેમકે પતિ-પત્ની વચ્ચે થતી ક્રિયા બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે છે, જ્યારે શિક્ષક-વિદ્યાર્થીઓ અને લેખક-વાચકો વચ્ચે થતી ક્રિયા વ્યક્તિ-જૂથ વચ્ચેની ક્રિયા છે. બે ક્રિકેટ ટીમ વચ્ચેની ક્રિયા જૂથો વચ્ચે થતી આંતરક્રિયા છે. આંતરક્રિયા મોઢામોઢ કે પ્રત્યક્ષ પણ હોઈ શકે તેમજ દૂર રહેલા લોકો સાથે પરોક્ષ રીતે પણ થઈ શકે જેમાં સંચાર સાધનોની જરૂર પડે છે.

(2) માધ્યમ : માત્ર બે પક્ષથી આંતરક્રિયા શક્ય બનતી નથી; પરંતુ પરસ્પર અસર નિપજાવવા માટે કોઈ માધ્યમ જરૂરી છે. જેમાં હાવભાવનું કોઈ પણ સ્વરૂપ કે શાબ્દિક ભાષા કે ચિત્રોનો પણ ઉપયોગ કરી શકે છે. દા.ત., બહેરા-મૂંગા વ્યક્તિઓ વચ્ચે થતી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા. આંતરક્રિયામાં જે માધ્યમનો ઉપયોગ થાય તે સામાજિક અર્થ ધરાવતું હોવું જોઈએ. માધ્યમો દ્વારા વ્યક્ત થતા અર્થ, ભાવ, લાગણી બધા સમજતા હોવા જોઈએ. દા.ત., રાષ્ટ્રધ્વજ, રેડકોસ વગેરે.

(3) પારસ્પરિક અસર : સામાજિક આંતરક્રિયા અસર ઉપજાવતી ઘટના છે. જેમાં વ્યક્તિ કે જૂથ ઉપર વાણી, ભાષા, પુસ્તકો, ટી.વી., ફિલ્મો દ્વારા અસર થાય છે. જે બાહ્યવર્તન સ્વરૂપે હોઈ શકે તેમજ વલણ, માન્યતા, હિતો, અપેક્ષા જેવી આંતરિક અસર પણ થતી હોય છે. દા.ત., વિદ્યાર્થી શિક્ષકને નમસ્કાર કરે છે તેને લીધે શિક્ષકમાં વિદ્યાર્થી પ્રત્યે ભાવ જન્મે એ આંતરિક અસર છે.

ટૂંકમાં આંતરક્રિયા એક પારસ્પરિક પ્રવૃત્તિ છે. પરસ્પર ઉદ્દીપનની પ્રક્રિયા છે અને પરસ્પરાવલંબિત છે.

સામાજિક આંતરક્રિયાનાં સ્વરૂપ-પ્રકાર



ડેવિસે સામાજિક આંતરક્રિયાના ત્રણ પ્રકારો દર્શાવ્યા છે : (1) સહકાર (2) સ્પર્ધા (3) સંઘર્ષ.

(1) સહકાર : સહકાર વિના જૂથજીવન કે સામાજિક જીવન શક્ય નથી. સહકાર માનવજીવનની સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે. સહકાર એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં સર્વસંમત ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે બધા સાથે મળીને પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય છે. દા.ત., હોકી ટીમના ખેલાડીઓ. જ્યારે માનવી જે સાધન કે વસ્તુ મેળવવા માંગતા હોય તેની સંખ્યા ઓછી હોય ત્યારે એકબીજા સહકારથી સંયુક્ત રીતે સાધનનો ઉપયોગ કરે તે. દા.ત., વાહનનો ઉપયોગ.

માનવી પોતાની અનેકવિધ જરૂરિયાતો ક્યારેય એકલો સંતોષી શકતો નથી, તે માટે તેને બીજાની મદદની જરૂર પડે છે. આ ઘટનામાંથી સહકાર જન્મ લે છે. પારસ્પરિક મદદ કરવાની વર્તન તરેહો બધા જ સમાજ કે જૂથમાં જોવા મળે છે. વ્યક્તિમાં સામાજિકીકરણ દ્વારા આ ટેવો-વર્તનનું ઘડતર થતું હોય છે. એટલે સહકાર શીખેલું વર્તન છે.

વ્યાખ્યા : ફેર ચાઈલ્ડના મતે, ‘સહકાર એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા વ્યક્તિ કે જૂથ સંગઠિત થઈ પોતાના પ્રયત્નોથી સમાન ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે કાર્ય કરે છે.’

નીચેના ચિત્રમાં આપ જોઈ શકશો કે, બધી જ વ્યક્તિઓ એકબીજાના સહકારથી વિશ્વની વિક્રમસર્જક જલેબી બનાવી રહ્યાં છે.



સહકાર

સહકારના પ્રકાર : મેકાઈવરે સહકારના બે પ્રકાર દર્શાવ્યા છે :

(અ) પ્રત્યક્ષ સહકાર : કોઈ વ્યક્તિ કે જૂથની ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં બીજી વ્યક્તિ કે જૂથ પ્રત્યક્ષ રીતે મદદરૂપ થાય તેને પ્રત્યક્ષ સહકાર કહે છે. ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે સીધો અને સંયુક્ત પ્રયાસ કરે તેને પ્રત્યક્ષ સહકાર કહે છે. દા.ત., બાળકો સાથે મળીને કોઈ રમત રમે, મજૂરો ભેગા મળીને વજનદાર વસ્તુ ઉપાડે. પ્રાથમિક જૂથોમાં પ્રત્યક્ષ સહકાર કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે. પ્રત્યક્ષ સહકાર માનવીને સામાજિક-માનસિક સંતોષ પૂરો પાડે છે.

(બ) પરોક્ષ સહકાર : કોઈ એક જ ધ્યેય માટે બે કે તેથી વધારે પક્ષો આડકતરી રીતે એકબીજાને મદદરૂપ થાય ત્યારે

તેને પરોક્ષ સહકાર કહેવાય. આ પ્રકારના સહકારમાં જુદી-જુદી વ્યક્તિઓ જુદી-જુદી પ્રવૃત્તિ કરે છે. જેમાં પ્રવૃત્તિઓનું વિભાજન, વિશિષ્ટીકરણ થયેલું હોય. દા.ત., શાળામાં શિક્ષક ભણાવે, સેવક બેલ વગાડે, આચાર્ય વહીવટી કાર્યો સંભાળે.

દૂરવર્તી જૂથોમાં પરોક્ષ સહકાર જોવા મળે છે. પરોક્ષ સહકાર આધુનિક ઔદ્યોગિક સમુદાયનું લક્ષણ બની જાય છે. એક પ્રકારની એકલતાનો અનુભવ કરાવે છે તો ક્યાંક અનેક માનસિક સમસ્યાઓ સર્જે છે.

(2) સ્પર્ધા : સ્પર્ધા આંતરક્રિયાનું એવું સ્વરૂપ છે જેમાં બે કે તેથી વધુ પક્ષોનું ધ્યેય એક જ હોય છે; પરંતુ પક્ષ (દરેક) બીજા પક્ષની પહેલાં ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. બંને પક્ષો એકબીજાને ધ્યેયપ્રાપ્તિમાંથી બાકાત રાખીને ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. દા.ત., બોર્ડની પરીક્ષામાં પ્રથમ આવવાની સ્પર્ધા. બીજા ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો ચિત્રમાં દર્શાવ્યું છે એ મુજબ દોડની સ્પર્ધામાં સ્પર્ધકો પોતાનાં ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી સ્પર્ધામાં ઊતરે છે. જ્યારે ધ્યેયની અછત હોય કે મર્યાદિત સંખ્યા હોય અને તે મેળવનાર વ્યક્તિ કે જૂથો વધારે હોય ત્યારે સ્પર્ધા ઉદ્ભવે છે. સ્પર્ધા સંઘર્ષનું સુધારેલું સ્વરૂપ છે. સ્પર્ધા માટે નિયમ હોય છે. જો નિયમોનું ઉલ્લંઘન થાય તો પછી તે સ્પર્ધા રહેતી નથી. તે સંઘર્ષમાં પરિણમે છે. દા.ત., ચૂંટણી લડતા પક્ષના ઉમેદવારો.

ફેર ચાઈલ્ડના મતે, ‘સ્પર્ધા એટલે ઓછી વસ્તુઓના ઉપયોગ કે અધિકારો માટે કરાતા પ્રયત્નો’. દા.ત., વર્લ્ડકપ મેળવવા રમતી ટીમો.



સ્પર્ધા

સ્પર્ધાના પ્રકાર :

(અ) પ્રત્યક્ષ સ્પર્ધા : હરીફો મોઢામોઢનો સંપર્ક ધરાવતા હોય અને ભૌતિક રીતે નિકટ હોય તેઓ એકબીજાના હરીફથી સભાન હોય અને નિયમોથી આધીન રહી પરસ્પર એકબીજા પહેલાં ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરે તેને પ્રત્યક્ષ સ્પર્ધા કહેવાય. દા.ત., વર્ગમાં પ્રથમ નંબર લાવવા માટેની સ્પર્ધા, દોડમાં નંબર લાવવાની સ્પર્ધા.

(બ) પરોક્ષ સ્પર્ધા : હરીફો પરસ્પરથી પરિચિત ન હોય, મોઢામોઢ સંપર્ક ધરાવતા ન હોય તેમજ પરસ્પરની હાજરીથી સભાન ન હોય છતાં એકબીજા પહેલાં ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે તેને પરોક્ષ સ્પર્ધા કહેવાય. દા.ત., બજાર-હરીફાઈ, બેન્કમાં નોકરી મેળવવા પરીક્ષા આપતા ઉમેદવારો.

લોકો બીજા કરતાં વધુ પ્રતિષ્ઠા કે ખ્યાતિ કે દરજ્જો મેળવવા પ્રયત્ન કરે તે પરોક્ષ સ્પર્ધાનાં ઉદાહરણ છે.

(૩) સંઘર્ષ : જ્યારે બે કે તેથી વધુ પક્ષો એક જ ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરતાં હોય અને તેમાંનો દરેક પક્ષ સામા પક્ષની ઈચ્છા વિરુદ્ધ જઈને પણ તેને ધ્યેયથી વંચિત રાખવા કે અંકુશમાં લેવા કે નુકસાન પહોંચાડવા કે તેનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરે તેને સંઘર્ષની પ્રક્રિયા કહે છે. દા.ત., સત્તા મેળવવા માટે થતો ચૂંટણી-સંગ્રામ.

મેકાઈવર અને પેજના મતે, ‘જ્યારે માનવીઓ એક જ કે અછત ધરાવતાં ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરવા માટે એકબીજાનો મુકાબલો કરે, એકબીજાને નુકસાન કરી સામસામે આવે ત્યારે તેને સામાજિક સંઘર્ષ કહેવાય.’ દા.ત., જ્ઞાતિસંઘર્ષ.

ટૂંકમાં સંઘર્ષ એક જ ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે બે પક્ષો વચ્ચેની પરસ્પરની વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે.

સંઘર્ષના પ્રકારો :

(અ) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સંઘર્ષ : એક જ ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે બંને પક્ષો પરસ્પર સીધી રીતે જ અવરોધ ઊભો કરે, ઉતારી પાડે કે એકબીજાનો નાશ કરવા શારીરિક બળનો ઉપયોગ કરે તેને પ્રત્યક્ષ સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., બે વ્યક્તિઓ મારામારી કે વાક્યુદ્ધ કરતી હોય, બે રાજકીય પક્ષો એકબીજાને ઉતારી પાડે.

જ્યારે એક જ ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટે બંને પક્ષો પરસ્પર પરોક્ષ કે આડકતરી રીતે અવરોધ ઊભો કરે તેને પરોક્ષ સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., શીતયુદ્ધ, બે કંપનીઓ વચ્ચેના પ્રચારનું યુદ્ધ.

(બ) આંશિક સંઘર્ષ - સંપૂર્ણ સંઘર્ષ : બે પક્ષો એક જ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા એકબીજાથી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરતા હોય અને બંને પક્ષો વચ્ચે કરાર કે સંમતિ શક્ય હોય તેવા સંઘર્ષને આંશિક સંઘર્ષ કહે છે. દા.ત., મજૂરો-માલિકો વચ્ચેનો સંઘર્ષ જે સંમતિ કે કરાર દ્વારા નિવારી શકાય છે.

જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રકારનો સંઘર્ષ એટલે જેમાં ભાગ લેનાર દરેક પક્ષ સામસામા પક્ષનો નાશ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે એટલે આવા સંઘર્ષમાં સંમતિ કે કરાર શક્ય જ નથી. દા.ત., બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે થતું યુદ્ધ, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, આંશિક અને સંપૂર્ણ સંઘર્ષ, વ્યક્તિગત કે જૂથસંઘર્ષ પણ હોઈ શકે તથા આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષ પણ હોઈ શકે.

(ક) વ્યક્તિગત અને જૂથસંઘર્ષ : બે વ્યક્તિઓ વચ્ચેના સંઘર્ષને વ્યક્તિગત સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., પતિ-પત્ની વચ્ચેનો, બે મિત્રો વચ્ચેનો સંઘર્ષ.

જ્યારે બે જૂથો વચ્ચે સંઘર્ષ હોય તેને જૂથસંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., બે જ્ઞાતિ વચ્ચેનો સંઘર્ષ. ઉપર્યુક્ત બંને સંઘર્ષ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સ્વરૂપના તેમજ આંશિક કે સંપૂર્ણ સ્વરૂપના હોઈ શકે.

(ડ) આંતરિક અને બાહ્ય સંઘર્ષ : કોઈ જૂથના સભ્યો વચ્ચે પરસ્પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંઘર્ષ હોય તેવા સંઘર્ષને આંતરિક સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., કુટુંબમાં પિતા-પુત્ર વચ્ચેનો સંઘર્ષ. જ્યારે એક જૂથ બીજા જૂથ સાથેના સંઘર્ષમાં હોય ત્યારે બાહ્ય સંઘર્ષ કહેવાય. દા.ત., કોમી સંઘર્ષ.

પ્રત્યક્ષ સંઘર્ષની માત્રા કે તીવ્રતામાં તફાવત હોઈ શકે તેમજ તે અસહકાર કે અબોલાથી માંડીને પરસ્પરનો નાશ કરવા સુધીનો હોઈ શકે છે.



સંઘર્ષ

સામાજિક ગતિશીલતા (Social Mobility)

સામાજિક ગતિશીલતા એ સ્તરરચનામાં વ્યક્તિ અથવા સમૂહનું સ્થાન પરિવર્તન સૂચવતી પ્રક્રિયા છે. દરેક સમાજમાં વસ્તી, આર્થિક-રાજકીય પરિસ્થિતિમાં તેમજ સામાજિક વિસ્તારમાં ઓછેવત્તે અંશે ફેરફાર થતો રહે છે. સમાજરચનાને જીવંત રહેવા માટે આ બધાં પરિવર્તન સાથે અનુકૂળન સાધવું જરૂરી બને છે. તેમાંથી ઉદ્ભવે છે સામાજિક ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા.

સમાજશાસ્ત્રીઓ સામાજિક રચનાના ખુલ્લાપણાનો અંદાજ કાઢવા માટે સામાજિક ગતિશીલતાનો અભ્યાસ કરે છે. સામાજિક ગતિશીલતા સમાજમાં રહેલી તકોના અસ્તિત્વ અને અભાવનો નિર્દેશ કરે છે. તે એક સામાજિક દરજ્જામાંથી બીજા સામાજિક દરજ્જા તરફ પ્રયાણ કરે છે.

સામાજિક ગતિશીલતાની વ્યાખ્યા

સોરોકીનના મતે, ‘વ્યક્તિ, સામાજિક વસ્તુ (Social Object) કે મૂલ્યનું એક સામાજિક સ્થાનમાંથી બીજા સામાજિક સ્થાનમાં સ્થળાંતર એટલે સામાજિક ગતિશીલતા.’

કિમ્બોલ યંગના મતે, ‘સામાજિક ગતિશીલતા એટલે વર્ગ અથવા મોભો કે પ્રતિષ્ઠાના ક્રમમાં ઉપર અથવા નીચે તરફની ગતિ.’

ટૂંકમાં, સામાજિક ગતિશીલતા ચડિયાતા કે ઊતરતા ફેરફારવાળી સ્થિતિ છે, જે સ્તરરચનામાં વ્યવસ્થાના એક સ્તરમાંથી બીજા સ્તરમાં લઈ જાય છે.

સામાજિક ગતિશીલતાનાં લક્ષણો

(1) **સાર્વત્રિકતા** : સામાજિક ગતિશીલતા પ્રત્યેક સ્તરરચનાવાળા સમાજમાં જોવા મળે છે. પછી તે વર્ગ આધારિત કે જ્ઞાતિ આધારિત વ્યવસ્થાવાળો સમાજ હોય. ભારત સામાજિક ગતિશીલતામાં જ્ઞાતિ આધારિત સમાજ હોવા છતાં તેમાં ગતિશીલતા જોવા મળે છે. દા.ત., વિશ્વના તમામ સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાનમાં આવતો ફેરફાર. ટૂંકમાં સામાજિક ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા સાર્વત્રિક જોવા મળે છે.

(2) **માત્રામાં તફાવત** : બધા સમાજોમાં સામાજિક ગતિશીલતાની માત્રા કે પ્રમાણ એકસરખું નથી હોતું. એક જ સમાજમાં પણ બધા સમયે પ્રમાણ સરખું રહેતું નથી. દા.ત., મધ્યયુગમાં સામાજિક ગતિશીલતા ધીમી હતી પરંતુ આધુનિક સમયમાં વધુ જોવા મળે છે. જ્ઞાતિવ્યવસ્થા કરતાં વર્ગવ્યવસ્થાવાળા સમાજમાં ગતિશીલતા વધુ જોવા મળે છે. આમ, સમાજ અને સમય મુજબ માત્રામાં તફાવત જોવા મળે છે.

(3) **દરજ્જામાં બદલાવ સૂચવતી પ્રક્રિયા** : સામાજિક ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથના દરજ્જા કે સ્થાનમાં પરિવર્તન કે બદલાવ આવે છે. કાં તો દરજ્જો ઊંચો જાય છે કે નીચે આવે છે. ટૂંકમાં સામાજિક ગતિશીલતા વ્યક્તિ કે જૂથનો ઉપરથી નીચે અને નીચેથી ઉપર એવું સ્થાન પરિભ્રમણ (સરકયુલેશન) સૂચવતી પ્રક્રિયા છે.

સામાજિક ગતિશીલતાના પ્રકાર

(1) **આડી ગતિશીલતા** : બ્રુમ અને સેલ્ઝનીકના મતે ‘એક સ્થાન ઉપરથી સમાન સ્તરના બીજા સ્થાન પર સ્થળાંતર એટલે આડી ગતિશીલતા.’ વ્યક્તિ કે સમૂહનું સ્થાન બદલાય પરંતુ તેના સ્તર કે દરજ્જામાં કોઈ બદલાવ ન આવે તેવી ગતિશીલતાને આડી ગતિશીલતા કહેવાય.

દા.ત., શિક્ષક એક શાળા છોડી બીજી શાળામાં જાય. આડી ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથનું સ્થાન બદલાય છે; પરંતુ તેમની પ્રતિષ્ઠા, આવક કે સત્તામાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન આવતું નથી. દા.ત., IAS અધિકારીને આરોગ્ય ખાતામાંથી શિક્ષણખાતામાં મૂકે. ભારતમાં જોવા મળતી જ્ઞાતિમાં ગતિશીલતા આડી ગતિશીલતાનું ઉદાહરણ છે.

(2) **ઊભી ગતિશીલતા** : ઊભી ગતિશીલતા આડી ગતિશીલતાથી ભિન્ન ખ્યાલ છે. જ્યારે વ્યક્તિ કે જૂથના સ્થાનફેરની સાથે તેનું સ્તર પણ બદલાય તેવી ગતિશીલતાને ઊભી ગતિશીલતા કહેવાય. દા.ત., કારકુનમાંથી પ્રાધ્યાપક બને. ઊભી ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથના સ્થાન બદલાવની સાથે પ્રતિષ્ઠા, આવક, સત્તામાં નોંધપાત્ર બદલાવ આવે છે.

ઊભી ગતિશીલતાની દિશા મુજબ તેના બે પેટા પ્રકાર પાડવામાં આવે છે : (અ) ઊર્ધ્વગામી ઊભી ગતિશીલતા (બ) નિમ્નગામી ઊભી ગતિશીલતા.

(અ) ઊર્ધ્વગામી ઊભી ગતિશીલતા : વ્યક્તિ કે જૂથના સ્થાન-પરિવર્તનની સાથોસાથ તેનું સ્તર પણ બદલાય અને મૂળ સ્તર કરતાં ઉપરના સ્તરમાં સ્થાન મેળવે તેવી ગતિશીલતાને ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કહેવાય. ઊર્ધ્વગામી ઊભી ગતિશીલતાનાં બે સ્વરૂપો છે :

(I) વ્યક્તિલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા : નિમ્ન સ્તરની કોઈ વ્યક્તિ પોતાના સ્તરથી જુદી પડી ઉચ્ચ સ્તરમાં પ્રવેશે તો તેને વ્યક્તિલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કહેવાય. દા.ત., પટાવાળામાંથી ક્લાર્ક બને.

(II) જૂથલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા : નિમ્ન સ્તરની વ્યક્તિઓનું કોઈ જૂથ ઉચ્ચસ્તરમાં પ્રવેશે તો તેને જૂથલક્ષી ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતા કહેવાય. આ પ્રકારની ગતિશીલતામાં નિમ્નસ્તરનું કોઈ સમગ્ર જૂથ નોંધપાત્ર ઊંચો દરજ્જો મેળવે છે. દા.ત., વર્તમાન સમયમાં નાયક-નાયિકાઓનો દરજ્જો.

(બ) નિમ્નગામી ઊભી ગતિશીલતા : આ ગતિશીલતામાં ઊર્ધ્વગામી ગતિશીલતાથી વિરુદ્ધ છે. આમાં સ્થાન બદલાવની સાથોસાથ બદલાતું સ્તર પોતાના મૂળ સ્તર કરતાં નીચું જાય છે. આવી ગતિશીલતામાં વ્યક્તિ કે જૂથ મૂળ સ્તરમાંથી નીચેના સ્તરમાં સ્થળાંતર કરે છે. નિમ્નગામી ઊભી ગતિશીલતાનાં બે સ્વરૂપો છે :

(I) વ્યક્તિલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા : કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જામાંથી નિમ્ન સામાજિક દરજ્જામાં પ્રવેશે તો તેને વ્યક્તિલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા કહે છે. આ ગતિશીલતામાં સમગ્ર જૂથનો નહિ પરંતુ વ્યક્તિનો દરજ્જો નિમ્ન બને છે. દા.ત., કોઈ કરોડપતિ રોડ પર આવી જાય, કોઈ ઉદ્યોગપતિ ગરીબ બની જાય. માત્ર તેનો દરજ્જો નિમ્ન બને છે, બધા જ ઉદ્યોગપતિઓનો નહિ.

(II) જૂથલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા : જ્યારે કોઈ જૂથ ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જાના સ્તરમાંથી નિમ્ન સામાજિક સ્તરમાં પ્રવેશે તેને જૂથલક્ષી નિમ્નગામી ગતિશીલતા કહેવાય. આમાં સમગ્ર જૂથનો દરજ્જો નિમ્ન થાય છે. દા.ત., પહેલાં બ્રાહ્મણોનું જે સ્થાન કે પ્રભાવ હતો તે આજે ઘટી રહ્યો છે.

આમ, કોઈ પણ સમાજ સામાજિક ગતિશીલતાથી મુક્ત નથી. તેમાં ઊભી કે આડી ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે.

સામાજિક પરિવર્તન (Social Change)

માનવી હમેશાં પરિવર્તન ઝંખે છે. કેવળ માનવસમાજ જ નહિ કુદરત પણ સ્થિર નથી. પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અવિરતપણે ચાલે છે. સાતત્ય અને પરિવર્તન પ્રત્યેક સમાજનું લક્ષણ છે. પ્રત્યેક સમાજ પરિવર્તનની સતત પ્રક્રિયામાંથી પસાર થતો રહે છે. કોઈ સમાજ સંપૂર્ણપણે સ્થિર રહેતો નથી. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો, તેમાંથી રચાતી જૂથરચના, ધ્યેયો-દરજ્જો અને ભૂમિકા, ધોરણો, મૂલ્યો જેવા સમાજના રચનાતંત્રીય ભાગોમાં થતા ફેરફારને સામાજિક પરિવર્તન કહેવાય. બદલાતા સંજોગોમાં તંત્રપ્રથાએ ટકી રહેવા માટે અનુકૂલન કરવું પડે છે. તેમાંથી પરિવર્તન ઉદ્ભવે છે. દા.ત., વર્તમાન રાજ્યવ્યવસ્થા.

સામાજિક પરિવર્તન એક નક્કર હકીકત છે. સામાજિક પરિવર્તન સમાજ કે સમૂહજીવનની તરેહમાં બદલાવ સૂચવે છે. સામાજિક પરિવર્તન પ્રત્યેક સમાજની લાક્ષણિકતામાં છે. છતાં પરિવર્તનની માત્રા અને સ્વરૂપમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. મુરેના મતે આધુનિક સમયમાં આવેલું પરિવર્તન સૌથી ઝડપી છે. સામાજિક પરિવર્તન નવાં અર્થો અને મૂલ્યો ઊભાં કરે છે. ટૂંકમાં, સામાજિક પરિવર્તન માનવીના અનુભવ અને અહેસાસની ઘટના છે.

સામાજિક પરિવર્તનની વ્યાખ્યા :

ડેવિસના મતે ‘સામાજિક સંગઠન એટલે કે સામાજિક રચનાતંત્ર અને કાર્યમાં આવતું પરિવર્તન એટલે સામાજિક પરિવર્તન.’ દા.ત., સંયુક્ત કુટુંબમાંથી વિભક્ત કુટુંબ.

મેકાઈવર અને પેજના મતે ‘સામાજિક સંબંધોના ગુંફનમાં આવતું પરિવર્તન.’ દા.ત., પતિ-પત્ની વચ્ચેના સંબંધમાં બદલાવ.

જહોન્સનના મતે ‘સામાજિક રચનાતંત્રમાં તેમજ મૂલ્યો, માન્યતા, વલણોમાં આવતું પરિવર્તન’ દા.ત., ભારતમાં બિનસાંપ્રદાયિક મૂલ્યોનો ફેલાવો.

સામાજિક પરિવર્તનનાં લક્ષણો : આપણે વ્યાખ્યાઓ જોઈ પરંતુ સામાજિક પરિવર્તનના અર્થને વધુ સ્પષ્ટ કરવા કેટલાંક લક્ષણો જોઈશું જે નીચે મુજબ છે :

(1) સામાજિક પરિવર્તન એ સામાજિક પ્રક્રિયા છે : સામાજિક પરિવર્તન એક નિરંતર ચાલુ રહેતી પ્રક્રિયા છે. તે પ્રત્યેક સમાજનું સહજ લક્ષણ છે. સામાજિક આંતરક્રિયા તેમાંથી ઉદ્ભવતા સંબંધો, તેના પરિણામે રચાતી સામાજિક વ્યવસ્થાઓ સતત પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અનુભવે છે. આમ, સામાજિક પરિવર્તન એક પ્રક્રિયા છે.

(2) સામાજિક પરિવર્તન સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે : પરિવર્તન પ્રત્યેક સમાજનું સહજ સ્વાભાવિક લક્ષણ છે. સામાજિક પરિવર્તન કોઈ એક ચોક્કસ સમાજ પૂરતું મર્યાદિત નથી. પ્રત્યેક સમાજમાં જોવા મળે છે. પછી તે આદિવાસી સમાજ હોય કે વિકસિત સમાજ. આમ, સામાજિક પરિવર્તન એ સાર્વત્રિક પ્રક્રિયા છે તેમ કહેવાય. દા.ત., પ્રાચીનયુગમાં તેમજ આધુનિક યુગમાં આવેલું પરિવર્તન.

(3) સામાજિક પરિવર્તન રચનાતંત્રમાં પરિવર્તન સૂચવે છે : સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સામાજિક રચનાતંત્રમાં ફેરફાર સૂચવે છે. એટલે કે ધ્યેયો, ધોરણો, દરજજા-ભૂમિકા, મૂલ્યો જેવા ભાગોમાં પરિવર્તન સૂચવે છે. દા.ત., રાજાશાહી વ્યવસ્થામાંથી ભારતની લોકશાહી વ્યવસ્થા.

(4) સામાજિક પરિવર્તન કાર્યોમાં પરિવર્તન સૂચવે છે : સામાજિક પરિવર્તન રચનાતંત્રની જેમ કાર્યોમાં પણ પરિવર્તન સૂચવે છે. એટલે કે સમાજની વ્યવસ્થાનાં કાર્યો બદલાય છે. દા.ત., પહેલાં કુટુંબ સભ્યોનું મનોરંજન કરતું તે હવે ટી.વી., ફિલ્મોએ લીધું છે. રાજ્ય માત્ર નાગરિકની સલામતી જ નહિ કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતું થયું છે.

(5) સામાજિક પરિવર્તન સ્વયંજનિત અને આયોજિત પ્રક્રિયા છે : આપણે જાણીએ છીએ તેમ પરિવર્તન સમાજનું સહજ લક્ષણ છે. તેથી તે સ્વયંજનિત પ્રક્રિયા છે. તંત્રપ્રથા ટકાવવા માટે અનુકૂળન સાધે છે તેથી સ્વાભાવિક પરિવર્તન નીપજે છે જે સ્વયંજનિત છે; પરંતુ આધુનિક સમાજમાં ઈચ્છિત સમાજની રચના માટે સમાજમાં ઈચ્છિત દિશાનું પરિવર્તન લાવવા માટે સામુદાયિક વિકાસ યોજના કાર્યક્રમ દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક, હેતુપૂર્વકનું પરિવર્તન લાવવા પ્રયાસ થયો છે. જેને આપણે આયોજિત પરિવર્તન કહી શકીએ. આમ, પરિવર્તન સ્વયંજનિત અને આયોજિત પ્રક્રિયા તરીકે જોવા મળે છે. દા.ત., વસ્તી-નિયંત્રણ માટે વસ્તીનીતિ તેમજ લગ્નવય 18 વર્ષ છોકરી માટે અને છોકરાઓ માટે 21 વર્ષ ફરજિયાત કરી.

સામાજિક પરિવર્તનનું સ્વરૂપ

સામાજિક પરિવર્તનને સમજવા માટે પરિવર્તનનું સ્વરૂપ, તેની લાક્ષણિકતા, પરસ્પર સંબંધો અને તે સ્વરૂપોની અભિવ્યક્તિમાંથી નીપજતાં પરિણામો વિશે યોગ્ય સમજ મેળવવી પડે તો જ પરિવર્તનની દિશાને સમજી શકાશે.

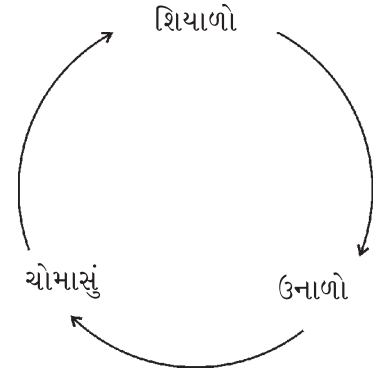
(1) ઉત્ક્રાંતિ સ્વરૂપનું રેખીય પરિવર્તન : જે પરિવર્તન સતત એક જ દિશામાં લગભગ સીધી પરંતુ ઊંચે અને ઊંચે જતી લીટીમાં આવતું હોય તેને ઉત્ક્રાંતિ સ્વરૂપનું કે રેખીય પરિવર્તન કહેવાય. રેખીય એટલે કહેવામાં આવે છે કે તે સીધી રેખામાં થતું હોય છે. આવા પરિવર્તનમાં યંત્રાત્મક અને વૈજ્ઞાનિક વિકાસ વગેરે દ્વારા થતાં પરિવર્તનોનો સમાવેશ થાય છે. આવાં પરિવર્તનોમાં એકધાર્યો વિકાસ સીધી લીટીમાં ઉપર જતો હોય તે રીતે થાય છે. દા.ત., આદિમ સમાજમાંથી કૃષક સમાજ, પછી ઔદ્યોગિક સમાજ તેમજ વર્તમાન સમયનો માહિતી સમાજ એ રીતે દર્શાવી શકાય.

(2) આરોહ-અવરોહ સ્વરૂપનું પરિવર્તન : એક દિશામાં કદી ઉપર જતું અને કદી નીચે જતું; પરંતુ એકંદરે વિકાસ કરાવતું પરિવર્તન એટલે આરોહ-અવરોહ સ્વરૂપનું પરિવર્તન.

દા.ત., ભારતમાં રાજા-રજવાડા હતા ત્યારે કેટલીક જ્ઞાતિઓ આર્થિક રીતે ઉચ્ચ દરજ્જો ધરાવતી હતી. કાળક્રમે શિક્ષણ, કુશળતા વગેરેની માંગ વધતા એમનું સ્થાન નિમ્ન થતું ગયું પરંતુ પછી એ જ્ઞાતિમાં શિક્ષણ, કુશળતા, ઉદ્યોગ સાહસિકતા વગેરે વધતાં એ જ્ઞાતિઓનો દરજ્જો ઊંચો ગયો એ રીતે સમાજમાં આરોહ-અવરોહ જોવા મળે છે. તેજી-મંદી પણ એનું ઉદાહરણ છે.

(3) ચક્રીય સ્વરૂપનું પરિવર્તન : પાણીના તરંગ જેવું ઊંચે-નીચે હિલોળા લેતું કે ચક્રની જેમ જ્યાંથી શરૂ થાય તે જ સ્થિતિ પાછી આવે તે સ્વરૂપના પરિવર્તનને ચક્રીય સ્વરૂપનું પરિવર્તન કહેવાય. કુદરત અને સમાજમાં ઘણી ઘટનાઓ આ પ્રકારે ઉપર-નીચે આવતી રહે છે; પરંતુ તેની આગળ જવાની દિશા એક જ સપાટી પર રહે છે. તે ઊર્ધ્વગામી નથી. દા.ત., ઋતુચક્ર.

તે જ રીતે ફેશન અને મૂલ્યોમાં આવતાં પરિવર્તનનો આમાં સમાવેશ થાય છે, તો ઘણાં વિચારકો માનવ-સંસ્કૃતિના ઉદ્ભવ-વિકાસ-પતનને પણ આ સ્વરૂપમાં લે છે. ટૂંકમાં આ સ્વરૂપનું પરિવર્તન ઘડિયાળના કાંટાની જેમ ચાલતું હોય છે.



સમાજશાસ્ત્રના અન્ય મુદ્દાઓની સાથે સામાજિક પ્રક્રિયા અને સામાજિક પરિવર્તન ખૂબ જ મહત્વનાં છે. આપણે સામાજિક પ્રક્રિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરી સામાજિક ક્રિયાની સમજ મેળવી જે તમને માનવવર્તન સમજવામાં ઉપયોગી બનશે. ઉપરાંત તમારી આસપાસ દૈનિક જીવનમાં અનુભવાતા સહકાર, સ્પર્ધા, સંઘર્ષની સમજૂતી મેળવી આંતરક્રિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કર્યો. ઉપરાંત સમાજમાં ખુલ્લાપણું કેટલું છે તે જોવા માટે ગતિશીલતાનો ખ્યાલ મેળવ્યો, સાથે સમાજમાં ચાલતી અવિરત પ્રક્રિયા એવા સામાજિક પરિવર્તનને પણ તમે જોયું હશે.

ઉપર્યુક્ત બધી પ્રક્રિયાઓને સમાજશાસ્ત્રીય રીતે સમજ્યા બાદ એ સ્પષ્ટ થયું હશે કે, સમાજના નિર્માણમાં અને સમાજને ગતિશીલ રાખવામાં આ પ્રક્રિયાનું કેટલું બધું મહત્વ છે. સમાજની સામાજિક પ્રક્રિયાઓના બદલાવની ગતિવિધિ પર સંસ્કૃતિ અને સામાજિકીકરણ અસર કરે છે જેની માહિતી આપણે હવે પછીના એકમમાં મેળવીશું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક ક્રિયાનાં તત્વોની સમજૂતી આપો.
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયાનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સામાજિક આંતરક્રિયાના સ્વરૂપ તરીકે સહકારની ચર્ચા કરો.
- (4) સામાજિક ગતિશીલતાના પ્રકાર સમજાવો.
- (5) સામાજિક પરિવર્તનનાં લક્ષણો વર્ણવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક આંતરક્રિયાના સ્વરૂપ તરીકે - સ્પર્ધા
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયાના સ્વરૂપ તરીકે—સંઘર્ષ
- (3) સામાજિક ગતિશીલતાનાં લક્ષણો
- (4) સામાજિક પરિવર્તનનું સ્વરૂપ

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) સામાજિક પ્રક્રિયાની વ્યાખ્યા આપો.
- (2) સામાજિક ક્રિયાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરો.
- (3) સામાજિક આંતરક્રિયાની વ્યાખ્યા આપો.
- (4) સામાજિક ગતિશીલતા એટલે શું ?
- (5) સામાજિક પરિવર્તન એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) પાર્સન્સ કઈ ક્રિયાને સામાજિક ક્રિયા કહે છે ?
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયા માટે કઈ બાબત જરૂરી છે ?
- (3) 'સ્વ' એટલે શું ?

- (4) ધ્યેય એટલે શું ?
- (5) શરત એટલે શું ?
- (6) પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સ્પર્ધા કોને કહેવાય ?
- (7) આડી ગતિશીલતા એટલે શું ?
- (8) ઊભી ગતિશીલતા એટલે શું ?
- (9) ધ્યેય નક્કી કરવામાં કઈ બાબતો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે ?

5. નીચેના પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી સાચો ઉત્તર આપો :

- (1) સમાજને ચેતનવંતો અને ગતિશીલ કોણ રાખે છે ?
 (અ) જૂથ (બ) સામાજિક પ્રક્રિયા (ક) સામાજિક સંબંધો (ડ) સંસ્કૃતિ
- (2) સામાજિક આંતરક્રિયા દ્વારા શું ઉદ્ભવે છે ?
 (અ) રોજગાર (બ) સંસ્કૃતિ (ક) સામાજિક સંબંધો (ડ) એક પણ નહિ.
- (3) સામાજિક પ્રક્રિયા કઈ વિવિધતા સાથે સંકળાયેલી છે ?
 (અ) સાંસ્કૃતિક (બ) જૈવિક (ક) ભૌગોલિક (ડ) એક પણ નહિ.
- (4) માનવવર્તન માટેનું ચાલક બળ કયું છે ?
 (અ) સમાજ (બ) સાધન (ક) ધ્યેય (ડ) એક પણ નહિ.
- (5) કયા જૂથમાં પ્રત્યક્ષ સહકાર કેન્દ્રસ્થાને હોય છે ?
 (અ) પ્રાથમિક (બ) દ્વિતીયક (ક) સમુદાય (ડ) એક પણ નહિ.
- (6) ગતિશીલતાની પ્રક્રિયા શું સૂચવે છે ?
 (અ) સ્થગિતતા (બ) અવરોધ (ક) સ્થાન-પરિવર્તન (ડ) એક પણ નહિ.
- (7) સામાજિક રચનાનું ખુલ્લાપણું તપાસવા શાનો અભ્યાસ જરૂરી છે ?
 (અ) ગતિશીલતા (બ) સામાજિકીકરણ (ક) સંસ્કૃતિ (ડ) એક પણ નહિ.

પ્રવૃત્તિઓ

- સમાજશાસ્ત્રના આ પાઠ્યપુસ્તકમાં જોવા મળતી સામાજિક પ્રક્રિયાઓની યાદી તૈયાર કરો.
- સમાજમાં જોવા મળતી સાંસ્કૃતિક વિવિધતાનો ચાર્ટ તૈયાર કરો.
- વિદ્યાર્થીજીવનમાં શિક્ષણની ધ્યેયપ્રાપ્તિ માટેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનાં ઉદાહરણ ચર્ચો.
- દૈનિક આંતરક્રિયા દ્વારા દરજ્જા-ભૂમિકાના ખ્યાલને તપાસો.
- સમાજમાં તમે કઈ કઈ ભૂમિકાઓ ભજવો છો તેની યાદી તૈયાર કરો.
- તમારા વિસ્તારમાં ચાલતી સહકારી પ્રવૃત્તિની મુલાકાત લો.
- સમાજ માટે સ્પર્ધાના લાભ-ગેરલાભ પર જૂથચર્ચા કરો.
- સામાજિક પરિવર્તનનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરતા વર્તમાનપત્રમાં આવતા ફોટોગ્રાફ્સનું આલબમ તૈયાર કરો.
- આધુનિક સમયમાં આવેલા પરિવર્તનથી સમાજને થતા લાભ-ગેરલાભ વિશે જૂથચર્ચા કરો.